Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.
Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.
Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

leven, dus niet de relatie met de borst, zoals de kleinianen veronderstellen. Twee concepten worden uitgewerkt: imitatie als voorstadium van identificatie (Gaddini) en personificatie (Gaburri): de analyticus personifieert zonder er zich bewust van te zijn, belangrijke aspecten van het zelf en van de interne wereld van de patiënt die ontkend en afgesplitst worden. Personificatie is het resultaat van projectieve identificatie waarbij nog geen transformatie heeft plaatsgevonden. In Italië gaat er veel aandacht naar de relatie tussen esthetische ervaring en psychoanalyse, daarvan getuigen onder andere de symposia die hierover worden georganiseerd in Firenze. Dit lijvige boek met zijn selectie van 49 bijdragen biedt de lezer een proeverij van een smaakvolle en verfijnde psychoanalyse die in Italië tot ontwikkeling is gekomen. Het opent de deur tot een eerste contact met werk van auteurs die men vervolgens toch het beste grondiger gaat verkennen. Mijn boodschap: lees eerst Winnicott en daarna Bonaminio of nog beter: bestudeer eerst Bion en vervolgens Ferro, Riolo en Civitarese. Dan ben je wel enkele jaren zoet.

Dromen zijn noodzakelijk

Bespreking van

Giuseppe Civitarese (2015). *Le rêve nécessaire*. Montreuil-sous-Bois: Les éditions d'Ithaque. ISBN 978 2 916120 60 7, 244 pp., € 26,00
Giuseppe Civitarese (2014). *The necessary dream*. London: Karnac Books. ISBN 978 1 781814 10 9, 240 pp., € 26,12 (e-book)

MARC HEBBRECHT

In 2008 werden in het Centrum voor Psychoanalyse te Milaan een reeks seminars georganiseerd over de droom met dit boek als resultaat. Ik heb de Franse versie gelezen die vertaald is vanuit het Italiaans door Laura Cecotti-Stievenard; er is ook een Engelse uitgave van hetzelfde boek verschenen bij Karnac Books. De opzet van Civitarese is origineel omdat hij de hedendaagse psychoanalytische droomtheorieën in verband brengt met films. De film wordt vaak vergeleken met een dromenfabriek. Civitarese stelt de vraag hoe de film de psychoanalyse interpreteert. Vaak is het omgekeerd. Denk maar aan de psychoanalytische bespreking van films in vele vooraanstaande tijdschriften in ons vakgebied. Er zijn heel wat raakvlakken tussen film, droom en psychoanalyse. Het begin van de film valt in de tijd ongeveer samen met wetenschappelijk onderzoek van de droom aan het einde van de negentiende eeuw en met het ontstaan van de psychoanalyse. Net als de film onderhoudt de droom een relatie van simulatie en falsificatie van de realiteit. De psychoanalytische opvattingen over de droom zijn ingrijpend gewijzigd sinds Freud in 1900 *De droomduiding* heeft gepubliceerd. We werken niet meer *op* de droom zoals Freud deed, we werken *met* de droom. Civitarese voegt een aantal inzichten toe aan de psychoanalytische droomtheorie die ik vernieuwend vind. Hij wordt vooral geïnspireerd door het werk van Bion en de bijdrage van filosofen zoals Hegel en Merleau-Ponty. Eerst ontwikkelt Civitarese de hypothese dat de droom het lichaam aan de geest teruggeeft en een brug maakt tussen beide (zie bijvoorbeeld de film *The Matrix* om een beeld hiervan te krijgen). De droom is de uitdrukking van het herstel van de psychische huid die tijdens de dag scheuren heeft opgelopen. Dromen is een continue activiteit die dag en nacht doorgaat, een poiesis van symbolen, gericht op psychosomatische re-integratie van het subject. Een tweede inzicht is dat psychoanalytici niet alleen aandacht dienen te schenken aan de inhoud van de droom, maar ook de overgang tussen

de verschillende werelden onderzoeken: de actuele werkelijkheid, het verleden, de innerlijke wereld, het analytische veld … Civitarese noemt dit ‹de douane van de droom›. Als derde inzicht noem ik zijn visie over de droom als poëtische functie van de geest: de droom vervult een functie van transformatie en symbolisatie. Zoals zijn bioniaanse voorgangers en tijdgenoten (Meltzer, Ogden en Ferro) ligt de nadruk immers minder op het begrijpen van de droom als een inhoud van de psyche, maar meer op het proces van het dromen, het droombaar maken van proto-emotionele en protosensoriële inhouden en het functioneren van de psyche als container van deze inhouden. Er is een verschil tussen het script van de droom en het vermogen om de droom te bevatten en deze in scène te zetten in een intern theater (wat Masud Khan ‹de droomruimte› noemt). Net als Ogden meent Civitarese dat de associaties van de dromer niet noodzakelijk zijn om tot de waarheid over zichzelf te komen. De droom wordt minder gezien als een solitaire aangelegenheid die de dromer toebehoort, maar meer als een creatie binnen het emotioneel beladen intersubjectieve veld. Elke droom bevat zowel linguïstische als niet-linguïstische aspecten en weerspiegelt de intersubjectieve dimensie van de geest. Er is altijd een impliciete, communicatieve intentionaliteit vervat in de droom: op het moment dat de droom verteld wordt aan een ander, wordt er een relationele boodschap doorgegeven. Dit blijkt uit de twee psychoanalytische benaderingen van de droom die in de psychoanalytische techniek steeds meer verweven worden. Enerzijds de meer traditionele, freudiaanse benadering gericht op vertalen van de latente inhoud. Anderzijds de moderne benadering die intersubjectief en interpsychisch is, die het kunnen dromen erkent en de droom beschouwt als vertrekpunt van een narratief-esthetische constructie van nieuwe betekenis. Civitarese maakt deze inzichten vooral duidelijk aan de hand van films en voegt hier en daar klinische vignetten toe uit analyses met kinderen en jeugdige patiënten. Zo wordt de bespreking van de freudiaanse droomtheorie geïllustreerd met de film *Final analysis* van Joanou uit 1992. Deze film verwijst naar de droom over de bloemen die Alfred Robitsek aan Freud heeft verteld en die beschreven is in het hoofdstukje ‹Over het probleem van de symboliek in de dromen van gezonde mensen› uit Freuds *De droomduiding* (Freud 1900, pp. 363-366). De film van Joanou herhaalt het drama van Freud: door afstand te nemen van zijn traumatheorie en zijn ‹neurotica›, komt hij tot de ontdekking van het belang van de fantasie en ontwikkelt hij een complexere theorie van temporaliteit en psychische causaliteit waarbij het concept *Nachträglichkeit* aan belang wint. De film *The cell* van Tarsem Singh uit 2000 maakt volgens Civitarese zichtbaar hoe de kleiniaanse school met dromen werkt en wat Steiner bedoelt met zijn concept van *psychic retreats*. Civitarese prijst Ogden om zijn prachtige artikel ‹On not being able to dream› dat cinematografische uitdrukking krijgt in de film *They* van Robert Harmon uit 2002. Wie het moeilijke concept ‹transformaties in hallucinose› van Bion wil vatten, wordt door Civitarese verwezen naar films als *Dark city*, *The Matrix*, *The Truman show* en *The island*. Civitarese is erg kritisch over Meltzers dromenboek uit 1983: Meltzer zou er niet in slagen de poëzie van de droom van de patiënt te beantwoorden met een esthetische interpretatie, iets waar Freud wel in is geslaagd. Meltzer zou te zeer de indruk wekken dat hij de droom van een ander kan benaderen met een soort objectiviteit alsof hij met zijn tweeën een film bekijkt. Er is namelijk een groot verschil tussen de droom als beleefde ervaring en de droom zoals hij aan een analyticus verteld wordt. De esthetische theorie over de droom van Meltzer zou zijn tegenhanger vinden in de film *Rasho-*

mon van Kurosawa uit 1950, volgens Civitarese de cinematografische tegenhanger van de poëtische wereld van Pirandello. Hij vergelijkt Ferro met David Lynch van de filmserie *Twin Peaks* uit 1990: beiden slagen erin de droomdimensie te includeren. Volgens Lynch is een film zoals een droom: polysemisch en open voor meervoudige interpretatie. Agent Cooper uit *Twin Peaks* is te vergelijken met Ogden die in staat is de ongedroomde en onderbroken dromen, de nachtmerries van de lokale gemeenschap te dromen. Een moeilijk hoofdstuk behandelt het thema van de droom in de droom, waarin een nieuwe interpretatie aan bod komt. Het boek prikkelt vooral om de besproken films opnieuw te bekijken. Wie dit boek wil begrijpen, raad ik aan zich te verdiepen in Bion.

Literatuur

FREUD, S. (1900). De droomduiding. In *Werken 2*. Amsterdam: Boom, 2006.

Een mooi boeket lacaniana

Bespreking van

Lionel Bailly, David Lichtenstein, & Sharmini Bailly (red.). (2018). *The Lacan tradition. Lines of development. Evolution of theory and practice over the decades*. New York: Routledge. ISBN 978 1 78049 151 6, 244 pp., € 44,00

JOS DE KROON

Door omstandigheden was ik genoodzaakt *The Lacan tradition* in etappes te lezen gedurende een periode van vier weken en telkens weer liet het eerste hoofdstuk de meeste indruk bij mij achter. Het gaat over de veranderende vormen van onderzoeksprogramma's in de psychoanalyse, geschreven door Bernard Burgoyne, een psychoanalyticus uit Londen en medeoprichter van het Centre for Freudian Analysis and Research in Londen. Volgens de inleiding heeft Burgoyne veel gepubliceerd op het gebied van de relatie tussen de wiskundige structuur en de structuur van de psyché. Een onderwerp dat mij tegelijkertijd doet huiveren en enthousiast maakt. In zijn uitgebreide en zeer goed gedocumenteerde tekst doorloopt hij de theoretische ontwikkeling van Lacan vanaf het spiegelstadium tot aan de Borromeaanse verknoping waarin het Reële, het Symbolische, het Imaginaire en als vierde het Symptoom in een zekere structuur met elkaar verbonden zijn. In dit parcours maakt de auteur vergelijkingen met de opvattingen van Winnicott, Klein en Bion, wat zeer verhelderend is. Lacan was gefascineerd door de wiskundige logica en hield hierover contact met denkers als Boole, Jevons, Frege, Russell, Peirce en Schröder. Al in zijn proefschrift besprak Lacan de filosofie van kennis zoals die door Émile Meyerson naar voren is gebracht en zag in de progressie van de analyse van de psyché een dialectisch proces tussen bewustzijn en onderliggende onbewuste structuren, tussen subject en de Ander en niet in de laatste plaats tussen analysant en psychoanalyticus. Het is verleidelijk om hier stil te blijven staan bij topologieën, structuren, dialectische processen en het negatieve in het zijn in relatie tot de wiskundige logica, maar het hier te bespreken boek laat ook andere kanten van het huidige lacaniaanse denken zien die in deze bespreking aan de orde moeten komen. Bijvoorbeeld de relatie tussen Lacan en de IPA die in 1963 zo'n dramatische wending heeft genomen dat deze uitliep op een scheuring binnen de Franse psychoanalytische gemeenschap. Analytici die leerlingen of analysanten van Lacan waren, verkozen om lid te blijven van de IPA, maar droegen dui-